

Türki ýurtlary gezen derwüş tüýsündäki jansyz: Arminiý Wamberi

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türki ýurtlary gezen derwüş tüýsündäki jansyz: Arminiý Wamberi
TÜRKİ ÝURTLARY GEZEN DERWÜŞ TÜÝSÜNDÄKI JANSYZ: ARMINIÝ WAMBERI

Wamberi derwüş tüýsünde türkleriň iň mährem şäherleri bolan Samarkant, Hywa ýaly ýerleri aýlandy. Wamberi diňe bir türkolog bolman, şol bir wagtyň özünde ýörite taýýarlykly jansyzdy

Arminiý Wamberi taryhyň iň beýik türkologlarynyň biri bolsa gerek. Ahmet Hikmet Müftüogly onuň ýazgylaryny «Türk ojaklarynda» uly märekeleriň öñünde belent ses bilen okardy. Wamberi diňe bir türkolog bolman, şol bir wagtyň özünde ýörite taýýarlykly jansyzdy. Ol derwüş tüýsünde birnäçe ýyllap Stambulda ýasaýsy ýaly, Türküstany-da boýdan-başa paýu-pyýada aýlandy we hiç kim onuň näjüre adamdygyny duýmadı.

1913-nji ýylda iň soňky demini tabşyrýanca türki halklar boýunça barlaglaryny bes etmedik jansyz derwüşiň haýran galdyryjy adatdan daşary özür ýoly bardy.

Arminiy Wamberi

• **Arminiy Wamberiniň ömri**

Jansyz derwüsiň ömür ýoluny we eden işlerini öwrenenemizde iň uly gollanmamyz onuň «Orta Aziýa syýahat» («Travels in Central Asia») ady bilen çap edilen kitaby boldy.

Wamberi 1832-nji ýylyň 19-njy martynda Wengriýada jöhit maşgalasynda dünýä indi.

Çagalygynda başdan geçiren bir şikesi zerałly hemise agsap ýöräpdir.

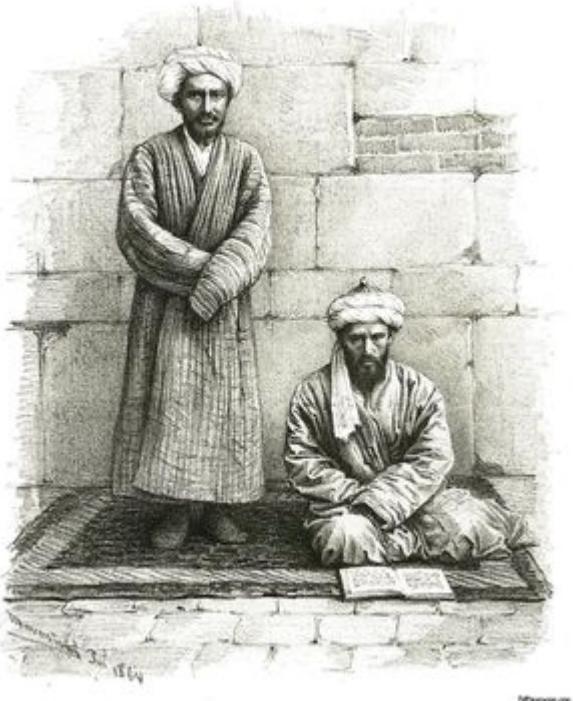
Wamberiniň hobbi derejesinde türkler bilen aýratyn gyzyklanmagynyň sebäpleriniň biri-de, wengerleriň aslynyň türki halkdan gelip çykandygy hakdaky çaklamady.

Wamberiniň dogabitdi dil bilmäge bolan aýratyn ukyby bardy: ol ýaňy 15 ýaşyna ýetende wenger, latyn, ibrany, nemes dillerini suwara bilipdir. Az wagtdan soñ pars, italýan, rus dillerini-de suwara öwrenipdir.

Dört ýyla golaý wagt Stambulda ýaşan Wamberi türk dilini-de arkaýyn okap-ýazyp biljek derejede öwrendi. Aýratynam, diwan edebiýatyny ilik-düwme bilyändigi üçin köp sanly tanymal türk ýazyjy-şahyry we döwlet işgärleri bilen ýakyndan tanyşmak

mümkinçiligin tapdy.

Stambulda ýaşan döwründe Reşit ependi ady bilen gezen Wamberi yslam dininiň meseleleri boýunça-da özünü mazaly türgenleşdirdi.

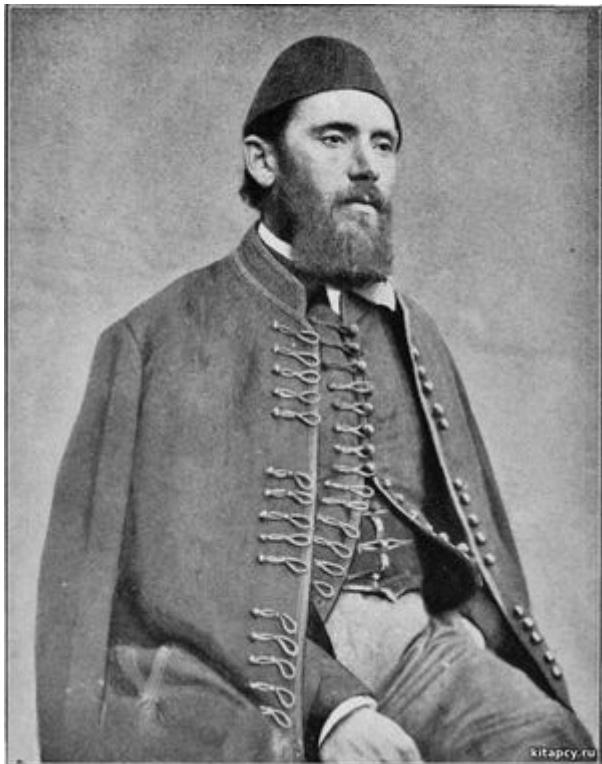
Türküstan derwüşiniň eşigindäki Arminiy Wamberi

Belli bir wagta çenli Eýranda bolan Wamberini derwüşden tapawutlandyrmak mümkün däldi. Türküstana gitmezden öñ baran ilçihanasynda özuniň wengeriyalydygyna hiç kimi ynandyryp bilmedi. Derwüş tüysünde Hywa, Samarkant, Buhara ýaly türk welaýatlaryny gezen jahankeşde derwüş türki halklar hakda jikme-jik maglumatlary toplapdir.

Haja barýan ýolagçylara goşulyp ýolagçylygyna başlan Wamberiden birinji şübhelenen Buhara emiri Muzaffereddin bolupdyr. Emiriň agsak aýagyň bilen nädip ýol aşyp bilyärsiň diýen soragyna Wamberi diýseň akyllı we türk taryhyny ilik-düwme bilyändigini görkezýän jogabyny beripdir

– Siziň ataňyz Emir Teýmirleň agsakdygyna garamazdan bütin dünýäni eýelemedimi näme?!.

Ol Hywa hany Seýitmuhammet hanyň aýratyn sylag-hormatyna mynasyp boldy. Han Hywanyň iň uly yslam alymy bilen yslam dininiň meseleleri boýunça ylmy çekişme girmegi towakga etdi.

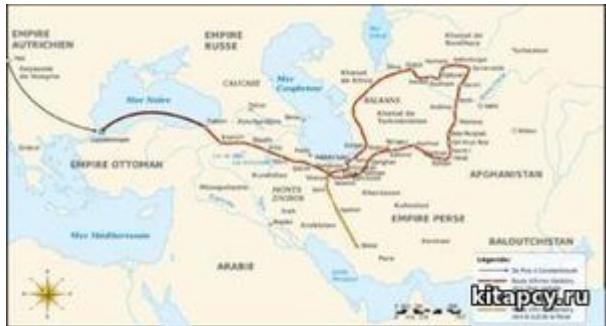
Netije diýseň täsin gutardy, derwüş sypatyna girip türki ýurtlary aýlanyp ýören Wamberi bu çekişmede türk alymyny ýeñip, şan-şöhrat gazandy.

Sylag hökmünde oňa 20 altyn pul we bir eşek sowgat berildi, emma Wamberi hakyky yslam alymynyň pul almaýandygyny aýdyp, berlen sylaga gabagynam galdyrmady.

Reşit ependi ady bilen syáhatyny dowam etdiren Wamberi türki halklar tarapyndan aýratyn uly sylag-hormat bilen garşylanýardy. Ahyrsoň bir owgan mollasy onuň kapyrdygyny we öldürmek gerekdigini aýdyp, märekäni aýaga galdyrypdyr, emma märeke Reşit ependiniň (Wamberi) üstünden baranda, ol özünü ýitiripdir diýiljek derejede namaz okap duran eken welin, adamlar owgan mollanyň özünü ýazgaryp, ony Wamberiden daşlaşdyrypdyr.

Wamberi epilepsiály bir owgana kömek edende, onuň öz kimdigini szjak bolmagyny kitabynda şeýle beýan edýär:

«Eger ol adamy tutgaýy tutan badyna Bimzensteýniň beren zäher gerdejiginden birini beren bolsam, it ölen ýaly ölübem giderdi. Ýöne men beýtmedim. Ol Hywa baranymyzda meniň kapyrdygymy subut etmäge synanyşanam bolsa, Hywa hany oňa ynanmadyp. Gaýtam ony gök eşege ters mündürip, Hywanyň köçelerine aýladyp, adamlara daşlatdyrdy.

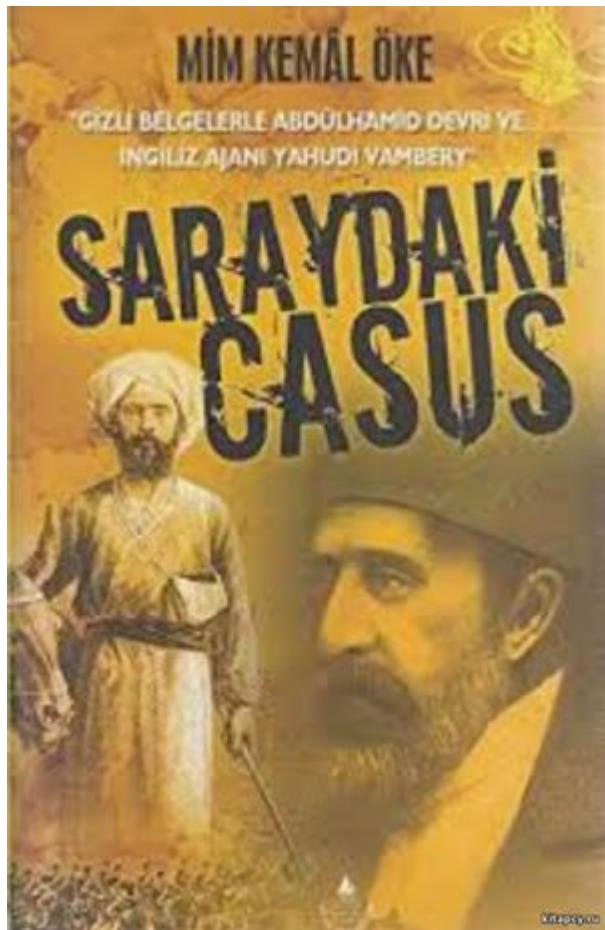
Arminiý Wamberiniň marşruty[/i]

• Derwüsiň jansyzlygy

Wamberiniň marşruty diýseň täsindi. Onuň Eýrany, Owganystany, Türküstany öz içine alan ýurtlarda öñünde goýan ýeke-täk maksady türki halklary tanamak däldi. Wamberi iňlisleriň hasabyna maglumat toplaýan jansyzdy. Stambulda bolan wagtynra Hüseyín Daim paşa ýaly möhüm döwlet adamlary bilen dostlaşyp, hatda Sadyk Rifat paşanyň öýüne myhmanam alynypdy. Onuň kimdigini we edýän işini soň-soňlar Budapestdäki osmanly ilçisi Şekip ependi aýan etdi. Göterip ýören osmanly adynyň galpygy belli bolan derwüsiň ýazgylaryndan peýdalanjak boldy. Mim Kemal Öke onuň Stambulda sadrazam (baş wezir) bilen duşuşandygyny ýazýar:

«Onuň birinji eden işi osmanly ilçisi Haýdar ependini baryp görmek boldy. Başga bir ýumuş bilen Stambula gaýdyp gelen Haýdar ependiniň ýerine bellenen Ysmaýyl ependi-de oňa ýeterlik üns berdi. Indi onuň kimdigini gizläp oturmagynyň hajaty galmandy. Başyndan geçenleri Eýranyň şasy Nasreddine gürrüň beren Wamberi üç aýlap Tähranda dynç alyp, ýadawlygyny giderdi. Syýahatynyň dowamynda ýaşyrynylyk bilen arap elipbiýinde, ýöne wenger dilinde ýazan belliklerini gözden geçirdi. Osmanlynyň golastyndaky ýurtlary arkaýynlyk bilen geçensoň, Stambulda sadrazam Ali paşa bilen duşuşyp, onuň haýyşy bilen Orta Aziýany gürrüň berdi.

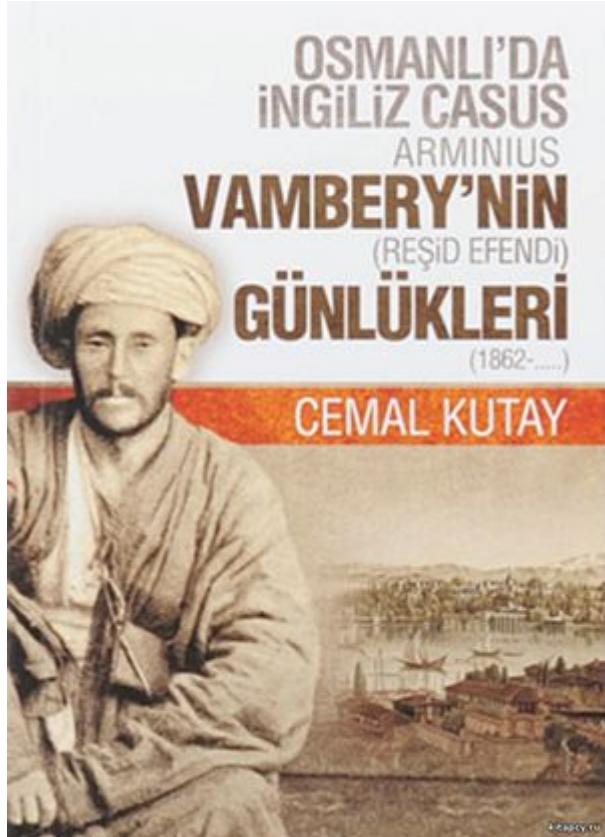
(«Koşkdäki jansyz»)

Soň-soňlar samarkantly häkim Rahman biýden onuň jansyzdygy aňşyrmadyňzmy diýip soralanda, ol «galp derwüsiň» kimdigini szandygyny, emma onuň yslam teologiyasy hakdaky bilyän zatlaryna haýran galandygy üçin muny aýan etmegin pikirinem etmändigini» boýun alypdy.

Wenger dilçisiniň iňlisleriň hasabyna jansyzlyk etmegin-de, Angliýanyň Eýrandaky ilçisi ser Çarlz Allison bilen tanyşmagyndan soň başlanýar.

Arminiý Wamberiniň «Galp derwüsiň Orta Aziýa syáhaty» eserinde onuň Angliýanyň Geografiýa jemgyyeti bilen ýakyn gatnaşykdadygy belli bolýar.

Onuň syýahaty iňňän howpludy: çünki Soltan Abdylhamydyň özem derwüşleri jansyz edip ulanýardy we orslar şu boýunça örän hüsgärdi. Aýratynam iňlis jansyzy hökmünde ele salynmagy onuň ýagdaýyny hasam ýaramazlaşdyryp biljekdi. İlçihananyň lukmany Bimzensteýn ele salynan ýagdaýynda awy içip ölmegi üçin oña ýörite zäherli gerdejikleri taýýarlapdy:

- Wamberi, diýmek sen Buhara gitmekçi-dä?
- Hawa, lukman, gitmekçi.
- Türküstana giden maýor Konellä näme bolanyny bilýäňmi?
- Näme bolanmyş?
- Onuň kellesini kesip, minaradan asyp goýdular, ony gözlemäge giden Stoddarty hem şeýtdiler.
- Türküstana başga-da gidenler bolandyr-a?
- Hawa, başga-da gidenler bar. Meselem, Blokwili türkmenler öldürdi. Şeýle-de, Waýsberi hem dereksiz ýitdi, ondan şindizem habar-hatyr ýok.
- Lukman, men uýgunlaşyp bilýän adam. Türküstana tomaşa gözlemek üçin gidemok. Men ylym üçin özumi gurban ederin. Buharany görmäge sabyrszylanýaryn. Şeýle-de, alan terbiýäme hem ynamym bar.
- O nähili terbiye?
- Men özüme erk edip bilýärin.
- Bolýar, bolýar, ugramankaň meniň ýanyma gelip gideweri.

Syýasy işleri bilen bir hatarda ylmy tarapdanam pikirleri iňňän gymmatly Wamberi wengerleriň aslynyň türki halkdan gelip çykandygyny tassyklaýan işleri bilen öňe saýlanýar.

Onuň pikiriçe wengerleriň etniki gelip çykyşy we dili boýunça umuman türkileşen kowumdyr:

Wenger halkynyň we diliniň ösüş prosesiniň başında türklerden has köp ugor elementleri bar. Emma wenger dilinde gürleýän etniki halkyň soňky gelip çykyşy babatda beýle pikire gelmek mümkün däl, çünkü mundan soň türki elementler agdyklyk edýär we maşgala durmuşy, dini ynanjy, döwlet dolandyryşy, harby üpjünçiligi, etikasy, urp-adaty boýunça sözleriň aglabा bölegi türki sözdür. Gysgaça aýdanda, wengerler wagtyň geçmegin bilen türkileşej we dünýä taryhyna türk halk hökmünde giren gelip çykyşy boýunça ugor halkydyr.

kitapcy.ru

Wamberiniň işleri we ural-altaý teoriýasy turançylyk (pantürkizm) ideýasynyň ýuze çykmagyna sebäp boldy. Bu pikirler Osmanlydaky turançylarda gyzgyn seslenme döretdi. Birinji jahan urşunda Wengriýanyň Osmanly bilen ýaranlyk etmegi «turançylyk» pikirini syýasy ideologiýa öwürme meýlini ýuze çykaranam bolsa, uruşdan ýeñilip çykylmagy Türkiýede we Wengriýada turançylyga bolan gyzyklanmanyň ýitmegine getirdi.

kitapcy.ru

Wamberi «Paytagt. Abdylhamyt» teleserialynda (*Güwen Kiraç*). Wamberi derwüş tüýsünde türkleriň iň mährem şäherleri bolan Samarkant, Hywa ýaly ýerleri aýlandy. Ol jansyzlyk edip toplan maglumatlaryny iňlisleriň dykgatyna ýetirdi, emma ylmy taýdan orta atan pikirleri, aýratynam panturkizm pikirli ýazyjy-şahyrlaryň arasynda uly gyzyklanma döretdi. Hususanam

wengerleriň aslynyň türkidigi hakdaky pikirler köplenç iňlis jansyzy Wamberiniň geçiren ylmy barlaglaryna goldanýardy.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com

Duşenbe, 31.10.2022 ý. Taryhy makalalar